

Dr hab. Zbigniew Mazur
Instytut Anglistyki
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Iwony Zamkowskiej

**The Problem of Religious Liberty in the Educational System of the United States
from the 1980s to the Present**

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej 2017, s. 259

Rozprawa doktorska mgr Iwony Zamkowskiej to studium poświęcone ważnemu zagadnieniu, a mianowicie problemowi wolności religijnej w Stanach Zjednoczonych. Ten szeroki temat został w pracy prawidłowo zawężony do badania problemu wolności religijnej w systemie edukacji publicznej Stanów Zjednoczonych, który Autorka poprawnie uznaje za sektor reprezentatywny dla całości zagadnienia, a jednocześnie obszar, w którym ożywiona dyskusja na temat wolności religijnej skutkuje nie tylko konfliktami ideologicznymi, które przejawiają się w kampaniach politycznych i kontrowersjach prawnych, ale również szczegółowymi rozwiązaniami prawnymi. Autorka, prawidłowo interpretując złożoność omawianych kwestii, przedstawia je w perspektywie diachronicznej, analizując zmiany postaw społecznych i prawodawstwa od lat sześćdziesiątych dwudziestego wieku po dzień dzisiejszy, dogłębnie rozpatrując kwestię wolności religijnej uczniów szkół publicznych.

Założenia i metody badawcze

Rozprawa doktorska mgr Iwony Zamkowskiej jest zapisem interdyscyplinarnego badania skomplikowanych procesów kulturowych. Zgodzić się należy z Autorką, że podjęta w niej problematyka mieści się zakresie studiów kulturowych, jednak sposób sformułowania pytań badawczych i przyjęta metodologia znacznie odbiegają od standardowych prac kulturoznawczych. Charakterystyczne jest, że Doktorantka nie odnosi się w pracy do żadnej teorii kultury, a cały wysiłek teoretyczny sprowadza się do przedstawienia dwóch wybranych definicji pojęcia „kultura” na s. 5.

Przy tak wybranym materiale dowodowym stwierdzić można, na co Autorka wyraźnie wskazuje na s. 7, że projekt mgr Zamkowskiej pozwala na zbadanie jak kwestia wolności religijnej jest opisywana i definiowana w tekstach wybranych przez Autorkę do analizy. Jednak jej teza jest szersza. Autorka formułuje bardzo ogólne – i chyba zbyt oczywiste – twierdzenie, że wolność religijna uczniów w szkołach publicznych pozostaje zagadnieniem złożonym, zmiennym i problematycznym, pomimo wysiłków państwa, aby tę sferę społeczną uregulować w taki sposób, żeby zaspokojone zostały

różnorodne sposoby interpretacji tego problemu. W takim sformułowaniu tezy widzę co najmniej dwa problemy. Po pierwsze, udowodnienie jej wymaga czegoś więcej, niż Autorka obiecuje w opisie swojej metodologii, a mianowicie wyjścia poza analizę tekstu i przynajmniej pośredniego zrekonstruowania praktyk społecznych, dotyczących korzystania lub niemożności korzystania z wolności religijnej w szkołach. Po drugie, taka teza w żaden sposób nie nawiązuje do definicji kultury, wprowadzonej przez Autorkę, ani, tym bardziej, do teorii kultury, która pozwoliłaby usytuować kwestie wolności religijnej, socjalizacji, edukacji, i władzy w szerszym kontekście relacji między wartościami kultury, normami prawnymi, oraz zachowaniami społecznymi. Przedstawienie (na ss. 7-8) dodatkowych pytań badawczych, które mają zweryfikować tezę, pozwala na jej uszczegółowienie, nie rozwiązuje jednak powyższych problemów z założeniami pracy. Na usprawiedliwienie Autorki dodać jednak należy, że jej końcowe wnioski i odpowiedzi na pytania badawcze są dużo bardziej szczegółowe niż teza i prowadzą do prawidłowej odpowiedzi na pytanie jak, i pod wpływem jakich czynników, zmieniały się poglądy na wolności religijne w szkołach publicznych i do jakich rozwiązań prawnych i administracyjnych to doprowadziło.

Jeśli chodzi o metody analizy, to ich zdawkowy opis zawarty we Wstępie budzi duże wątpliwości i znowu nie odpowiada temu, co Autorka w pracy robi. Stwierdza ona jedynie, że „*W ramach wybranej perspektywy badawczej zastosowano zbieranie dokumentów jako metodę gromadzenia danych oraz analizę dokumentów jako metodę ich interpretacji*” (Streszczenie). Nie mówi nic o kryteriach selekcji tekstów źródłowych nazwanych tu „dokumentami”, wspominając jedynie, że użyto „próbkiowania” (sampling), ale nie daje wyjaśnienia, jak tę metodę analizy statystycznej w tym przypadku zastosowano. W tekście nie ma również słowa wyjaśnienia na czym konkretnie polegała zastosowana w pracy metoda „analizy dokumentów”. Nie oznacza to jednak, że praca zawiera jakieś poważne błędy metodologiczne. Czytelnik łatwo może się zorientować, że Autorka posługuje się głównie filologiczną metodą uważnego odczytania tekstu (*close reading*), łącząc ją z prawniczą analizą aktów legislacyjnych i wyroków sądowych, oraz analizą historyczną. Selekcja analizowanych dokumentów oparta jest na kryterium ich znaczenia dla ewolucji problemu wolności religijnej, szczególnie na poziomie ogólnokrajowym, i jest prawidłowa.

W pracy wykorzystano liczne materiały źródłowe: przewodniki i publikacje instruktażowe wielu organizacji pozarządowych, raporty i wyniki badań opinii publicznej, akty prawne, decyzje sądowe, zapisy obrad Kongresu, teksty przemówień, publikacje skierowane do administracji szkolnej i urzędów publicznych. Autorka odnosi się również do tekstów publicystycznych, takich jak artykuły prasowe, jednak ten rodzaj materiału źródłowego wydaje się być niezbyt dobrze wykorzystany, a to właśnie media, obok instytucji politycznych i sądowniczych, są przestrzenią, gdzie debata na temat wolności religijnej najczęściej ma miejsce. Analiza dokumentów przedstawionych w pracy to przede

wszystkim ich zbadanie jako aktów prawnych i głównym celem Autorki, szczególnie, w I i II rozdziale wydaje się być określenie i zdefiniowanie prawnych rozwiązań kwestii wolności religijnej w szkołach publicznych w Ameryce. Analizy te są wnikliwe, dokładne i przekonujące.

Struktura i konstrukcja rozprawy

Rozprawa mgr Zamkowskiej ma przemyślaną i logiczną strukturę. Praca rozpoczyna się od wstępu, który ma na celu zawiązanie wywodu i przedstawienie tezy. Wywód, w całej pracy jest dobrze zorganizowany, może z wyjątkiem drobnych powtórzeń (końcowe sekcje rozdziałów służą raczej posumowaniu ich treści niż wyciągnięciu wniosków z prezentowanego wywodu). Zastrzeżenia mogą jedynie budzić założenia rozdziałów 4 i 5. Wątpliwość wzbudza tu proste założenie Autorki, że analiza dokumentów (których? jaka?) pozwoli na stwierdzenie, które z postanowień tzw. „Nowego Konsensusu” zostały udanie zastosowane w ochronie praw uczniów i w przeciwdziałaniu dyskryminacji ze względu na religię – do tego problemu wracam w dalszej części recenzji. Wywód polega w przeważającej części na syntezie wniosków częściowych, opartych albo na opracowaniach, albo pochodzących z analizy dokumentów, i na kompleksowym ujęciu problemu, raczej niż na dokładnej analizie poszczególnych tekstów źródłowych, która służyłaby do zweryfikowania postawionych tez. Charakterystyczne, że wywód w rozdziałach skonstruowany jest inaczej niż Wstęp sugeruje to dla pracy jako całości: we wstępach do rozdziałów Autorka nie stawia już tez częściowych, które miałyby w nich udowodnić, tylko zadaje otwarte pytania badawcze. W omówieniu treści rozdziałów Autorka nie przedstawia również metod, jakimi się będzie posługiwać w interpretacjach, chociażby pisząc na początku rozdziału I: *This chapter will attempt to verify the effectiveness of these provisions. More specifically, it will examine the areas of school policy that regulate the freedom of a student ...*, nie wskazując jednak jakie metody i materiały zostaną użyte w tym procesie weryfikacji/ badania relacji między dwoma zjawiskami.

Struktura pracy pokazuje, że Autorka bardzo skrupulatnie przemyślała problem pracy i wskazała na jego wszystkie, złożone aspekty. Podział zasadniczej części pracy na pięć rozdziałów jest logiczny i dobrze uzasadniony. Autor niniejszej recenzji rozumie ten podział jednak inaczej, niż Doktorantka sugeruje to we własnym opisie struktury pracy. Autorka twierdzi bowiem, że rozdziały 1 i 2 mają charakter teoretyczny, jednak omawiane tam „teorie” (Roberta Alexy, Michaela Zuckerta) to w zasadzie tylko wcześniejsze próby interpretacji analizowanego przez Doktorantkę problemu – nie ma w tej części pracy mowy o założeniach teoretycznych samego badania. Doktorantka twierdzi też, że w rozdziale I omawia głównie prawne aspekty problemu wolności religijnej, a w rozdziale II koncentruje się na aspektach politycznych: w rzeczywistości oba rozdziały przedstawiają obie te perspektywy łącznie, z naciskiem na omówienie decyzji Sądu Najwyższego i ich konsekwencji dla

stanu prawnego. Takiemu sposobowi prezentacji problemu nie mam nic do zarzucenia – aspekt prawny i polityczny są ze sobą nierozzerwalnie związane. Rozdziały I i II nie mają jednak charakteru teoretycznego, są to rozdziały wstępne, opisujące próby prawnego rozwiązania kwestii czym jest wolność religijna w szkołach publicznych przed wypracowaniem tzw. „Nowego Konsensusu” na początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku. Autorka omawia głównie czynniki prawne i polityczne, mniej uwagi poświęcając uwarunkowaniom edukacyjnym, demograficznym i instytucjonalnym.

W rozdziale I Doktorantka koncentruje się na tym, jak wolność religijna, gwarantowana przez konstytucję Stanów Zjednoczonych (tzw. „Establishment and Free Exercise Clauses” w I poprawce), definiowana była szczegółowo przez decyzje Sądu Najwyższego w sprawach dotyczących szkół publicznych oraz jak wpłynął na jej definiowanie Equal Access Act z r. 1984. Autorka pokazuje, jak w toku tego procesu pojawiły się różne próby systematyzacji koncepcji wolności religijnej, szczególną uwagę zwracając na rozróżnienie wolności religii, wolności od religii, i wolności dla religii.

W rozdziale II Autorka przedstawia czynniki polityczne, które wpłynęły na zmiany w debacie politycznej na temat wolności religijnej w drugiej połowie XX wieku. W bardzo dobrze napisanej pierwszej sekcji skupia się na rozwoju tzw. „religijnej prawicy”, później omawia rozwój debaty w okresie prezydentury Ronalda Reagana, przechodząc w dalszej części rozdziału do interpretacji rozwiązań prawnych i opisu polaryzacji sceny politycznej, której przejawem był ideologiczny konflikt między liberalnymi i konserwatywnymi grupami interesu, powszechnie nazywany „wojnami kulturowymi”.

Rozdział 3 przedstawia te czynniki społeczne i polityczne, które doprowadziły w latach 1980-ych do zmian w postawach wobec problemu wolności religii w szkołach, zawarcia kompromisu, który wyznaczył nowy model szkoły publicznej i doprowadził do powstania tzw. „Nowego Konsensusu” w kwestii nauczania o religii w szkołach publicznych. Dobrym pomysłem jest użycie pojęcia „Nowego Konsensusu” jako osi całego wywodu, można by jednak wymagać od Autorki bardziej precyzyjnego określenia zależności między tym kompromisem, zawartym poprzez porozumienie organizacji religijnych i zaakceptowanym przez rząd federalny, a omawianymi we wcześniejszych rozdziałach takimi ustawami jak *Religious Freedom Restoration Act* (1993) i tzw. *No Child Left Behind Act* z roku 2003.

W dwu kolejnych rozdziałach Autorka zajmuje się zasadniczym problemem swojego projektu, podejmując się znalezienia odpowiedzi na pytanie jak wygląda wprowadzanie zasad „nowego Konsensusu” w praktycznym funkcjonowaniu szkół publicznych we współczesnej Ameryce. Omawia prawa wolności religijnej uczniów jako uczestników procesu edukacyjnego w szkołach publicznych. W rozdziale 4 Autorka rozważa, na podstawie różnego typu dokumentów, kwestię, jak swobody religijne uczniów realizowane są w odniesieniu do programowych i poza-programowych treści

nauczania. Rozdział 5 z kolei przedstawia ten sam problem w odniesieniu do osobistych, indywidualnie wybranych zachowań religijnych uczniów szkół podstawowych i ponadpodstawowych, takich jak modlitwa przed posiłkiem, uczestnictwo w wydarzeniach szkolnych, ubiór szkolny, czy kwestia religijnych nakazów dotyczących jedzenia.

W konkluzjach pracy Autorka twierdzi, że wprowadzenie ustaleń „Nowego Konsensusu” przyniosło pewne rezultaty, takie jak zmniejszenie liczby szkół zakazujących praktyk religijnych, oraz spadek liczby rozpraw sądowych i poziomu zagrożenia takimi rozprawami. Słusznie wskazuje na fakt, że wolność religijna uczniów pozostaje w życiu politycznym i społecznym Ameryki zagadnieniem złożonym, nie do końca rozstrzygniętym, i podlegającym nowym wyzwaniom, nie tylko z powodu napięć politycznych, ale również występowania nowych konfliktów, szczególnie, jeśli chodzi o problem równego traktowania różnych religii.

Uwagi ogólne

Praca ma bardzo dużą wartość poznawczą, przedstawia bowiem w szczegółowy, a jednocześnie syntetyczny sposób historyczny rozwój poglądów na wolność religijną w sferze edukacji amerykańskiej. Mgr Zamkowska umiejętnie pokazuje rozwój debaty politycznej, kształtowanie się rozwiązań prawnych, i wpływ tych rozwiązań zarówno na praktyki w szkołach, jak i formowanie się nowych płaszczyzn debaty. Podkreślić trzeba skrupulatność i dokładność w wykorzystaniu opracowań i wnikliwość Autorki w znajdowaniu odpowiedzi na pytania badawcze, jak również umiejętność syntetycznego spojrzenia na wnioski z analizy materiałów historycznych.

Wydaje się, właśnie ze względu na złożoność omawianych zjawisk, że pojęcia wyjściowe takie jak „religia”, „praktyki religijne” powinny być na wstępie dokładnie zdefiniowane, szczególnie ze względu na to, że rozumienie tych pojęć niewątpliwie ulega przemianom w omawianym przez Autorkę okresie historycznym. Więcej precyzji można też wymagać w użyciu pojęć „liberty” i „freedom” w odniesieniu do religii. Nie wchodząc w szczegółowe rozważania, wydaje się, że mówiąc o relacjach między jednostką, a państwem, w języku angielskim używa się raczej wyrazu „liberty”, niż „freedom”.

Autorka potrafi umiejętnie wykorzystać opracowania, choćby po to, żeby krytycznie omówić pojęcie „wojen kulturowych” i jego różne, czasem sprzeczne definicje, nie opowiada się jednak za konkretnym rozumieniem tego pojęcia (czy jest to otwarty konflikt między grupami społecznymi, czy tylko debata polityczna i medialna, w której przejawiają się najbardziej radykalne dyskursy?). Sama często posługuje się w wywodzie metaforą wojny. Można by więc zapytać, jak użycie pojęcia „kultura” w wyrażeniu „wojny kulturowe” ma się do przyjętej we Wstępie definicji „kultury”?

Rozdział II, a szczególnie sekcje poświęcone prawicy religijnej i „wojnom kulturowym” są dobrym przykładem jak problem omawiany w pracy można osadzić w szerszym kontekście społecznym i kulturowym. Takiej kontekstualizacji brakuje jednak w kilku innych fragmentach pracy, chociażby w rozdziale I, gdzie jedynie zdawkowo Autorka omawia wpływ prądów kulturowych dominujących w latach 1960-ych na rozumienie wolności religijnej w szkole, koncentrując się od razu na efekcie końcowym tego oddziaływania, tzn. konkretnych wyrokach Sądu Najwyższego. Podobnie, omówienie kontekstu, w którym uchwalono w r. 1984 Equal Access Act czytelnik otrzymuje dopiero w następnym rozdziale i sam musi ten związek sobie uświadomić.

Niektóre sformułowania w konkluzjach pracy mogą wydawać się sądami wartościującymi, sprzecznymi z podstawową zasadą prowadzenia badań kulturoznawczych. Taką wartościującą wymowę zdaje się mieć twierdzenie, że wprowadzenie ustaleń „Nowego Konsensusu” przyniosło pozytywne rezultaty, wśród których Autorka wymienia zmniejszenie liczby szkół zakazujących praktyk religijnych. Podobny wydźwięk mają kolejne zdania (cytuję za Streszczeniem); np. „nauczanie na temat religii stoi wobec znaczących wyzwań, wynikających głównie z utrzymującego się przekonania o nielegalności włączenia elementów religijnych do programu szkół publicznych” – czy wyzwaniem nie jest też przekonanie o legalności takich poczyną? Muszę przy tym stwierdzić, że sądy wartościujące nie pojawiają się w głównym tekście pracy, gdzie Autorka dokonuje bezstronnej, obiektywnej analizy badanego problemu, z wielu punktów widzenia.

W swojej pracy mgr Zamkowska bardzo udanie dokonuje syntezy omawianego zjawiska i umiejętnie posługuje się generalizacjami, co do których prawidłowości nie można mieć zastrzeżeń. Zastanowić się niemniej jednak można, czy, będąc świadoma, co wielokrotnie podkreśla, złożoności analizowanych procesów, Autorka nie mogła pokusić się o głębszą ich interpretację, wskazując na to, że problem ten jest różnie definiowany i rozwiązywany w skali całej Ameryki. Na przykład, patrząc na postawy społeczne i polityczną dyskusję na temat wolności religijnej w szkołach, słusznym wydawałoby się wzięcie pod uwagę czynnika geograficznego (pojęcia takie jak: Bible Belt, Midwest, Mormon Corridor, itd.). Postawy wobec problemu wolności religijnej w szkole są również zróżnicowane ze względu na strukturę społeczną i etniczną poszczególnych miejscowości w tym samym regionie geograficznym. Uwzględnienie takiego kontekstu w analizach Autorki pozwoliłoby na wyciągnięcie głębszych wniosków na temat przyczyn zróżnicowania postaw w badanej kwestii. Te różnice wynikają przecież nie tylko z powodu odmienności wyznaniowych i z poglądów politycznych, ale mają swój początek również w uwarunkowaniach społecznych, etnicznych, historycznych i instytucjonalnych.

W ostatnich rozdziałach Autorka próbuje znaleźć odpowiedź na pytanie jak wygląda wprowadzanie zasad “nowego Konsensusu” w praktycznym funkcjonowaniu szkół publicznych we współczesnej

Ameryce. Zaskakujące w tym kontekście wydaje się więc stwierdzenie ze s. 118, że 39% dyrektorów szkół i 69% nauczycieli w ogóle nie miało pojęcia o istnieniu zapisów „Nowego Konsensusu”: ten fakt stawia pod znakiem zapytania całą procedurę badania wpływu tych rozwiązań na funkcjonowanie szkół. Po drugie, Autorka często używa tu wyrażenia „school practice”. Na s. 125 pisze: *‘The selected documents and guides devised both by liberal and conservative groups as well as majority and minority religious traditions will be examined to determine to what extent the ideas of equality and pluralism have been implemented in the school practice and how it has impacted the process of gaining “common ground.”* Zastanowić się można, w jakim stopniu analiza dokumentów w rozdziałach 4 i 5 rzeczywiście pozwala na zrekonstruowanie konkretnych zachowań i zakresu swobody uczniów w realizowaniu praktyk religijnych, i na ocenę znaczenia „Nowego Konsensusu” dla ich występowania. Materiały różnych organizacji pozarządowych mają jedynie charakter instruktażowy i postulatyczny, prawa stanowe wprowadzają pewne normy, ale nie gwarantują, że są one stosowane w praktyce. Autorka korzysta również z opisów spraw sądowych, ale są to przecież zapisy sytuacji wyjątkowych, na tyle kontrowersyjnych, że znalazły się na wokandzie, a nie codziennych, skonwencjonalizowanych, akceptowanych w danym środowisku praktyk. Praca byłaby na pewno pełniejsza, gdyby Autorka oparła chociażby dwa ostatnie rozdziały na wybranych ‘case studies’, próbując zrekonstruować zachowania społeczne, analizując konkretne sytuacje, i wskazując jak korzystanie z wolności religijnej w wybranych szkolnych społecznościach wygląda w praktyce, identyfikując ich lokalne, społeczne uwarunkowania. Na tej podstawie Autorka mogłaby przekonująco pokazać jaki związek „praktyka szkolna” i jej przemiany mają z kompromisem z lat 1990ych.

Uwagi szczegółowe

1. Na str. 16 Autorka odnosi się do „*Regent’s prayer*”; w rzeczywistości chodzi tam o „*the Regents’ prayer*”, tekst modlitwy opracowany dla szkół w stanie Nowy Jork przez New York State Board of Regents, ciało sprawujące nadzór nad publicznymi szkołami w tym stanie.
2. Tabela 1 ze strony 102 przedstawia dane odnoszące się do szkół prywatnych (Private School Universe Survey), nie może więc być bezpośrednio użyta jako dowód twierdzeń o rosnącej etnicznej dywersyfikacji uczniów w szkołach publicznych.
3. Nie całkiem zrozumiałe jest wyróżnienie w liście opracowań jako dwu oddzielnych kategorii: „Publications in legal and educational periodicals” i „Media”.

Język rozprawy

Praca napisana jest świetną akademicką angielszczyzną. Język rozprawy jest bogaty i zróżnicowany leksykalnie i składniowo. Usterki językowe i stylistyczne są nieliczne i nie wpływają na odbiór tekstu - krótką listę z uwagami załączam poniżej. Praca czyta się dobrze, autorka w umiejętny sposób przedstawia złożoną problematykę i przystępnie przybliża ją czytelnikowi.

Niektóre błędy językowe i usterki stylistyczne

1.

s. 4 - zamiast *Alex's* powinno być *Alexy's*; s. 6- zamiast *contructionism* powinno być *constructionism*; s. 8 - zamiast *liberal and conservative sectors that struggle for dominion* powinno być *liberal and conservative sectors that struggle for domination*; s. 10 - zamiast *until 1940s, Cold War* powinno być *until the 1940s, the Cold War*; s. 16 - zamiast *majority* powinno być *a majority*; s. 51 - zamiast *the 1970* powinno być *the 1970s*; s. 97 - zamiast *all thought 1980s* powinno być *throughout the 1980s* (?); s. 51 - zamiast *brought by student whose rights* powinno być *brought by students whose rights*; s. 178 - zamiast *in regards with* powinno być *in regard to* albo *regarding*; s. 181 - zamiast *The tragic events of 9/11 largely contributed to the deterioration of the harassment.* powinno być *The tragic events of 9/11 largely contributed to the intensification of the harassment.* (?)

3. Niezręczne jest sformułowanie ze s. 48: *For one thing the Clauses are complementary to each other, yet not without friction and a struggle for domination.* Oczywiście jest, że zdania z konstytucji USA nie mogą ze sobą "walczyć".

3. Niejasno brzmi zdanie: *Another area of tension between school curriculum and students' deeply held religious beliefs is constituted by the content that is not religious per se, yet conflicts with religious convictions, such as select family and sexual relationships or assigned books with controversial content.* (s. 177).

4. W zdaniu *Activities involving holding a captive audience such as through prayers and invocations at graduation or prayers at sports events regarded by the New Consensus as gray areas will be discussed in more detail on the example of state legislature and selected legal cases.* (s. 180) chodzi zapewne o *state legislation*, a nie *state legislature*.

Bibliografia i przypisy

Lista opracowań wykorzystanych w dysertacji jest bardzo obszerna. Autorka wykorzystała bardzo bogatą literaturę przedmiotu, korzystając z licznych opracowań prawnych, prac z zakresu pedagogiki, socjologii religii i nauk politycznych. Korzystając z tych tekstów Doktorantka umiejętnie

posługuje się wnioskami innych autorów przy budowaniu własnych, często złożonych, wielopoziomowych interpretacji. Autorka bardzo dokładnie dokumentuje swój sposób korzystania z opracowań, dodając przypisy do pojedynczych zdań w akapicie. Dobrze to świadczy o jej naukowej skrupulatności, nie jest jednak dobrym rozwiązaniem jeśli chodzi o przekaz wyводу na stronach pracy, a praktyka ta zupełnie się nie sprawdza, jeśli wszystkie przypisy w akapicie odnoszą się do tego samego opracowania (np. ss. 3-5). Błędem formalnym jest ciągłe numerowanie przypisów dolnych – w każdym rozdziale numerowanie powinno zaczynać się od liczby 1.

Konkluzja

Rozprawa doktorska mgr Iwony Zamkowskiej to dokładne i staranne opracowanie tematu wolności religijnej w amerykańskich szkołach publicznych. Autorka popisuje się doskonałą wiedzą na temat religii i edukacji w społeczeństwie amerykańskim, biegle porusza się w tematyce prawniczej i prawidłowo rozumie działanie amerykańskich instytucji politycznych i sądowniczych. Napisana poprawną akademicką angielszczyzną, rozprawa przedstawiona jest w postaci płynnego wyводу. Praca stanowi samodzielny, wnikliwy i szczegółowy opis istotnego problemu współczesnej Ameryki. Oceniając rozprawę mgr Zamkowskiej wskazać trzeba na brak usytuowania tej pracy w szerszym kontekście amerykańskiego kulturoznawstwa, szczególnie teorii i historii kultury. Nie mam jednak wątpliwości, że przedstawiona mi do recenzji rozprawa mgr Iwony Zamkowskiej spełnia warunki stawiane rozprawom doktorskim, określone w przepisach ustawy o stopniach i tytule naukowym i może być podstawą do przeprowadzenia dalszych etapów postępowania doktorskiego.

Dr hab. Zbigniew Mazur